

Andrzej Chodubski

Europa Środkowo-Wschodnia jako przestrzeń pogranicza

Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość 13, 219-230

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Chodubski*

Europa Środkowo-Wschodnia jako przestrzeń pogranicza

Obserwując współczesne przemiany kulturowo-cywilizacyjne zachodzące w Europie, zauważa się ich dużą odrębność w przestrzeni określanej mianem Europy Środkowo-Wschodniej¹. Kształtowała się ona w długim procesie dziejowym, sięgającym bowiem IX – X w. W XIX w. o jej mieszkańcach pisał myśliciel rosyjski Aleksander Hercen (1812 – 1870): *Ludy słowiańskie nie lubią ani idei państwa, ani idei centralizacji. Lubią żyć w rozrzuconych po kraju wspólnotach, których chętnie broniliby przed wszelką ingerencją rządową. Nie nawidzą stanu żołnierskiego, nie nawidzą policji*².

Współcześnie kategoria „Europa Środkowo-Wschodnia” budzi dużą dyskusyjność interpretacyjną. W języku polityki zwykle identyfikuje się z nią kraje postsocjalistyczne: Albanie, Białoruś, Bułgarię, Czechy, Estonię, Litwę, Łotwę, Mołdawię, Polskę, Słowację, Ukrainę, Węgry, przestrzeń byłej Jugosławii, m.in. Chorwację, Słowenię, Macedonię. Są to struktury silnie zróżnicowane ze względu na odrębność kulturową, doświadczenie losów historycznych, poziom rozwoju gospodarczego.

Geograficznie Europę Środkowo-Wschodnią sytuuje się między rzeką Łabą (na zachodzie), Wołgą (na wschodzie) i Dunajem (na południu). Na obszarze tym występują bogactwa naturalne umiejscawiające ją wśród podmiotów politycznych samowystarczalnych w zakresie zaspokojenia potrzeb rozwoju cywilizacyjnego. Zgodzić się należy ze spostrzeżeniem francuskiego filozofa polityki

* Prof. dr hab. Andrzej Chodubski, Uniwersytet Gdański, Gdańsk
e-mail: polac@ug.edu.pl

¹ A. Chodubski, *Europa Środkowo-Wschodnia wobec integracji i dezintegracji cywilizacyjnej świata*, [w:] *Na gruzach imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej*, red. A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, Łódź 2012, s. 13–34.

² A. Hercen, *Eseje filozoficzne*, Warszawa 1966, s. 272–273.

Victora Cousina (1792 – 1867), który stwierdził: *Dajcie mi mapę jakiegoś kraju, jego ukształtowanie geograficzne, jego klimat, jego wody, wiatry i całą geografie fizyczną, dajcie mi jego produkty naturalne, florę, geologię itp., a zobowiązuję się powiedzieć wam a priori, jaki jest człowiek tego kraju i jaką rolę odgrywa ten kraj w historii*³. Zauważa się, że mieszkańcy Europy Środkowo-Wschodniej żyjący generalnie w przestrzeni nizinnej odznaczają się spokojnym, lekko flegmatycznym usposobieniem, nie wykazują zwykle znaczącej przedsiębiorczości ekonomicznej i przywiązani są do tradycji. W postawach społeczno-politycznych ujawniają zachowawczość.

Przestrzeń ta w ciągu stuleci stanowiła przedmiot zainteresowania kolonizacyjnego i osadniczego różnych sił międzynarodowego życia politycznego. Rzeczywistości tej sprzyjała postawa tolerancji charakterystyczna dla środkowo-wschodnioeuropejskiej społeczności. Ludność napływowa ujawniała na tym obszarze dużą przedsiębiorczość osadniczą. Przestrzeń Europy Środkowo-Wschodniej postrzegano jako peryferie kontynentu europejskiego. Z perspektywy zachodnioeuropejskiej, a zwłaszcza niemieckiej, wskazywano na „niegospodarność wschodnią” (a w tym polską – *polnische Wirtschaft*). Uległość wobec wpływów zewnętrznych identyfikowano ze słabością społeczno-polityczną i zacofaniem cywilizacyjnym.

Przyjmuje się, że protoplaści społeczności napływowych wywodzili się z obszaru Azji Centralnej. Za ich kolebkę uznaje się przedproże Uralu⁴. Kierując się na zachód, osiedlali się nad rzekami oraz dużymi akwenami. Rzeczywistość tę uznaje się za prawidłowość cywilizacyjną, a osadnictwo to określane jest jako „hydrauliczne”. Wśród ludności tej dużą odrębność zaznaczali Słowianie⁵. Przez stulecia organizacyjnie funkcjonowali oni w strukturach plemiennych, które w rzeczywistości przemian kulturowych przekształcały się w struktury państwowe. Ujawnił się między nimi podział na Słowian wschodnich, południowych i zachodnich. Wśród wschodnich wyodrębniły się duże grupy Białorusinów, Ukraińców, Rusinów (Rosjan), a południowych – Bułgarów, Chorwatów, Macedończyków, Serbów i Słoweńców. Do zachodnich należeli Polacy, Czesi, Słowacy i Pałubianie (Łużyczanie). Mimo wielu istotnych tożsamościowych odrębności narodowo-etnicznych ujawniały one też cechy wspólne. Na końcu XVIII w. niemiecki filozof Johann Gottlieb von Herder (1744 – 1803) pisał o nich m.in.: *Byli uczynni, gościnni aż do rozrzutności, byli miłośnikami wiejskiej swobody, ale przy tym ulegli i posłuszni, byli wrogami rabunku i grabieży. To wszystko nie uchroniło ich jednak od ucisku – przeciwnie, nawet przyczy-*

³ R. Bierzanek, *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980, s. 36.

⁴ A. Piskozub, *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk 1995, s. 13–26.

⁵ E. Lewandowski, *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004, s. 283–352.

niło się doń. Skoro bowiem nigdy nie dążyli do panowania nad światem, nie mieli dziedzicznych władców żądnych wojny i woleli płacić daninę, jeśli tylko pozwolono im żyć w spokoju w swoim kraju, to wiele narodów, najwięcej zaś pochodzenia niemieckiego, dopuściło się wobec nich ciężkich przewinień (...) Lud ten stał się nieszczęśliwy dlatego, że przy swoim umiłowaniu spokoju i pracy domowej nie potrafił stworzyć u siebie trwałej organizacji wojskowej, aczkolwiek z pewnością nie brakowało mu męstwa w stawianiu wrogom namiętnego oporu. Źródłem jego nieszczęść było również jego położenie wśród ludów Ziemi, mianowicie z jednej strony bliskość Germanów, a z drugiej granica dla napadów wschodnich Tatarów, pod których jarzmem (nawet pod Mongołami) lud ten niewiele zniósł i wycierpiał⁶.

Kwestie wyznaniowe spowodowały podział tej przestrzeni na część chrześcijańską związaną z porządkiem łacińskim oraz prawosławną zdominowaną przez chrześcijaństwo bizantyjskie. W kręgu kultury łacińskiej generowanej przez religię chrześcijańską (rzymskokatolicką) znaleźli się Węgrzy, Słowianie zachodni – Czesi, Słowacy, Polacy, ponadto Estończycy i Bałtowie (Łotysze). W kręgu bizantyjskim (prawosławnym) byli Rumuni, Słowianie wschodni – Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini. Podział ten odcisnął silne piętno na kształcie oblicza cywilizacyjnego Europy Środkowo-Wschodniej. Struktury polityczne i społeczności włączone do porządku wyznaniowego łacińskiego przyjmowały wzory kulturowe kształtowane w kręgu zachodnioeuropejskim. Podmioty życia kulturowego prawosławnego przejęły wzory charakterystyczne dla Bizancjum, a następnie – od XV w. – kształtujące się w Rosji.

Podział wyznaniowy spowodował, że w przestrzeni środkowo-wschodniej Europy ścierały się z dużą siłą słowiańskie i germańskie pierwiastki kulturowe. Słowianie stawali się społecznością wyraźnie wyróżniającą się na tle grup narodowych i etnicznych Europy. W refleksji filozoficznej zauważono: *Nie stworzyli bynajmniej zorganizowanych państw, w ich życiu społecznym było coś chwiejnego, nieokreślonego, słabo zorganizowanego, anarchicznego⁷.*

Ugruntowywanie się w przestrzeni tej wpływów germańskich generowała polityka pod hasłem *Drang nach Osten* (parcie na Wschód). Bezpośrednie sąsiedztwo powodowało systematyczne poszerzanie się na te tereny niemieckich wpływów kulturowych, a w tym istotną rolę odgrywało osadnictwo. Wraz z nim przenoszono wzory działalności gospodarczej oraz życia społeczno-politycznego i kulturalnego. Obecność kultury niemieckiej silnie zaznaczała się w obrazie funkcjonowania miast czeskich i słowackich. Wzory niemieckich

⁶ J. G. Herder, *Mysli o filozofii dziejów*, t. II, Warszawa 1962, s. 326–327.

⁷ A. Hercen, op. cit., s. 255.

rozwiązań kulturowych przejmowano na Węgrzech i na ziemiach polskich. W sferze gospodarczej ujawniały się one w zakresie uprawy ziemi, hodowli, rzemiosła i handlu. Przyjęła się nawet w komunikacji politycznej kategoria – kolonizacja na prawie niemieckim. Zwykle urzeczywistniali ów porządek życia kulturowego przybysze (kolonizatorzy) z Niemiec. Oni też upowszechniali wzory zachowań społeczno-politycznych. Ważną rolę pełniły kobiety. Ich postawy, zachowania przejmowano w tworzeniu tzw. ogniska domowego, w życiu rodzinnym. Charakterystycznym zjawiskiem było łączenie się więzami rodzinnymi przedstawicieli społeczności możnych Europy Środkowo-Wschodniej z niemieckimi kobietami. Wywierały one silne piętno na kształcie życia duchowego. Przejmowanie niemieckich wzorów kulturowych zaznaczyło się także w sferze budownictwa, w tym zwłaszcza świątyń i instytucji życia publicznego. W tworzeniu się ładu życia miejskiego charakterystyczne stały się wzory lokalne – magdeburskie i lubeckie.

Niemcy, zdobywając znaczącą pozycję polityczną w przestrzeni europejskiej, uznawały się za spadkobierców Cesarstwa Rzymskiego. Wyrażało się to nawet w przyjęciu nazwy państwa – Święte Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego. Za ich pośrednictwem wprowadzono do Europy Środkowo-Wschodniej wartości cywilizacji greckiej i rzymskiej oraz chrześcijaństwa. Wśród greckich dużą nośność miały:

- krytycyzm wobec otaczającej rzeczywistości kulturowej oraz formułowanie opinii i ocen w formie ogólnej (myśl filozoficzna);
- dążenie do rozpoznawania prawdy o tej rzeczywistości; dokonywanie pogłębionych analiz obrazu życia kulturowego, odwoływanie się do porównań w czasie i przestrzeni;
- dążenie do osiągania doskonałości zawierającej się w duchu wolności intelektualnej (w sferze polityki – w ideałach demokracji) umiłowaniu piękna, w tym sztuki.

Ideale cywilizacji greckiej zawierały się w standardowych wartościach prawdy, dobra, piękna, które docierały na grunt Europy Środkowo-Wschodniej za pośrednictwem wzorów kultury niemieckiej, co wyrażało się też w komunikacji językowej. Język niemiecki w okresie średniowiecza był wszechobecny na dworach panujących i możnych.

W życiu instytucjonalnym z dużą siłą zaznaczały się w Europie Środkowo-Wschodniej wartości rzymskie. Wśród nich szczególną nośność miały:

- instytucjonalizacja życia kulturowego, a w tym społeczno-politycznego i gospodarczego;
- osadzenie znaków wartości życia kulturowo-cywilizacyjnego w porządku normatywno-prawnym;

- kształtowanie relacji komunikacji kulturowej na gruncie porozumień umów, traktatów.

Wzory tych wartości, wypracowane na gruncie zachodnioeuropejskim, wdrażano do rzeczywistości kulturowej Europy Środkowej i Wschodniej. Charakterystyczne było np. przenoszenie wzorów kulturowych wypracowywanych przez Albinusa Alkuina (730 – 804) doradcę Karola Wielkiego (742 – 814). Jego dziełem było wypracowanie wzoru organizacyjnego monarchii średniowiecznej, który był naśladowany przez większość państw europejskich. Zgodnie z nim centralny zarząd państwa skupiał się na dworze króla (władcy). Wśród jego urzędników ważne miejsce zajmował kanclerz – najczęściej osoba duchowna. Zajmował się on sprawami kancelaryjnymi i dyplomatycznymi. Alkuin stworzył nową koncepcję edukacji i wychowania. W systemie edukacyjnym wyodrębnił dwa poziomy, zwane po łacinie *trivium* i *quadrivium*. *Trivium* obejmowało nauczanie trzech umiejętności wstępnych: gramatyki, retoryki i dialektyki, z którą identyfikowano logiczne myślenie oraz argumentację w prowadzeniu dyskusji i sporów. W ramach *quadrivium* nauczano czterech umiejętności: arytmetyki, geometrii, astronomii i muzyki.

Główny, modelowy ośrodek życia kulturowego stanowiło miasto Akwizgran. Wypracowane tam wzory postaw, zachowań społeczno-politycznych, a przede wszystkim kultury materialnej stały się nośne w całej średniowiecznej Europie. Ważną rolę w tej dziedzinie pełnili duchowni. Byli oni budowniczymi postaw życia duchowego w krajach uznających chrześcijaństwo za religię państwową, a także pierwszymi duchownymi nauczycielami, wychowawcami, doradcami władców i lokalnych przedstawicieli życia kulturowego.

Spółeczności środkowo-wschodniej Europy były przychylnie zewnętrznym wzorom, chętnie je przejmowały i oswajały. Władcy i możni czynili starania o nawiązywanie kontaktów z sąsiadami z Zachodu. Wstępowali w koligacje rodzinne. Charakterystycznym zjawiskiem było poślubianie przez przedstawicieli Europy Środkowej i Wschodniej księżniczek i przedstawicielek zachodnioeuropejskich rodzin możnych. Wraz z nimi były przenoszone wzory życia kulturowego, jako że przybywali z nimi ludzie reprezentujący sferę usług – spowiednicy, powiernicy, nauczyciele, wychowawcy, ludzie sztuki, kucharze itp.

W ugruntowywaniu wzorów zachodnioeuropejskich w przestrzeni środkowo-wschodniej Europy istotną rolę odgrywali ludzie młodzi udający się za granicę w celach edukacyjnych, m.in. do Niemiec, Holandii, Belgii, Francji, Włoch. Po powrocie ze studiów pełnili rolę swoistych ambasadorów tamtejszej kultury. Stawali się nowoczesnymi przedstawicielami edukacji, wychowania, kultury, prawa, świata polityki, rozwoju gospodarczego. W przestrzeni życiowej Słowian wschodnich wzory te nakładały się na prawosławny porządek kulturowy wraz

ze związkami politycznymi budowanymi m.in. na gruncie tzw. unii polsko-litewskich. Wkraczanie wzorów kultury polskiej powszechnie postrzegano jako przenoszenie wartości zachodnioeuropejskich oraz zagrożenie dla wartości wyrastających z pnia ortodoksyjnego⁸.

W obrazie życia kulturowo-cywilizacyjnego Europy Środkowo-Wschodniej swoiste ubogacenie stanowiły elementy orientalne: żydowskie, ormiańskie, tureckie, tatarskie i cygańskie⁹. Generowała to rzeczywistość osadnicza przedstawicieli tych społeczności. Obecność Tatarów była następstwem ekspansji na Zachód ich przodków – Mongołów. Największe ich grupy osiedliły się na ziemiach Białorusi i Litwy. Społeczność ta, dobrze adaptując się i asymilując w kulturze europejskiej, starała się zachowywać jednak swą odrębność religijną i kulturową, która przetrwała do współczesności¹⁰. Podobnie takąż odrębność w sferze zwyczajów i obyczajów zachowywała społeczność turecka, której osadnictwo było następstwem ekspansji tureckiej na Zachód.

Ormianie w przestrzeni tej ujawnili się jako uchodźcy ze swojego kraju z powodu prześladowań dokonywanych przez państwa sąsiedzkie, zwłaszcza Turcji. Społeczność ta dobrze adaptowała się w krajach osiedlenia, włączała się aktywnie w ich życie kulturowe. Wyraźnie zaznaczyła swą obecność w przestrzeni kulturowej Polski¹¹. Niektórzy jej reprezentanci zyskali nawet miano luminarzy polskiej kultury i sztuki. Zdobywali uznanie jako wytrawni przedstawiciele handlu i dyplomacji. Sytuowali się nawet w otoczeniu władców i powszechnie rozpoznawanych ludzi życia publicznego.

Obecność społeczności żydowskiej w Europie Środkowej i Wschodniej datuje się od wczesnego średniowiecza. Jej ruchliwość przestrzenna była generowana przede wszystkim względami socjalno-bytowymi i ekonomicznymi. Społeczność ta aktywnie włączała się w nurt życia publicznego w miejscach nowego osiedlenia. Wraz z przyjmowaniem tam wzorów kulturowych jednocześnie stawiała się pielęgnować przywiązanie do swych wartości narodowych i wyznaniowych¹².

⁸ F. Gołębski, *Środowisko kulturowe Europy Środkowej*, [w:] *Transformacja ustrojowa państwa państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. E. Zieliński, Warszawa 1996, s. 101.

⁹ J. Reychman, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964; J. Tomaszewski, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.

¹⁰ P. Borawski, *Tatarzy w dawnej Rzeczpospolitej*, Warszawa 1986; J. Tyszkiewicz, *Tatarzy w Polsce i na Litwie. Studia z dziejów XIII – XVIII w.*, Warszawa 1989; S. Dunin, J. Kanapacki, *Beloruskija Tatary. Minulaje i suczasność*, Minsk 1993.

¹¹ A. Chodubski, *Główne ogniwa kontaktów polsko-ormiańskich do początku XX w.*, Warszawa 1989; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszłość i terażniejszość*, Toruń 2011.

¹² M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1992; A. Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 2004.

Specyficzną społeczność etniczną stanowią w Europie Środkowo-Wschodniej Cyganie. Pomimo silnego zakorzenienia się w kulturze tego obszaru zachowują oni przywiązanie do swej odrębności etnicznej¹³. Jest to szczególna społeczność ze względu na nieujawnianie aspiracji społecznych i politycznych, niechętna poddawaniu się procesom cywilizacyjnym, m.in. w sferze edukacji, życia socjalno-bytowego. Sytuuje się na tzw. marginesie życia cywilizacyjnego. Jest to przy tym społeczność o dużym poczuciu solidarności, więzi grupowych. Przez stulecia wyróżniała się ona prowadzeniem życia wędrownego. Nie wypracowała własnych wzorów życia gospodarczego, co powoduje, że nie jest też akceptowana w miejscach przebywania. Jej funkcjonowanie w społeczeństwie zawiera się na zasadzie „obcy między obcymi”.

Europa Środkowo-Wschodnia w rzeczywistości międzynarodowej wyraźnie zmieniła oblicze w czasach nowożytnych, w okresie panowania Jagiellonów. Ujawniła się wtedy idea tworzenia jej mocarstwowości¹⁴. Nastąpiło odejście od wzorów germańskich na rzecz umacniania się własnej odrębności oraz oddziaływanie krajów śródziemnomorskich, w tym Włoch. W polskiej przestrzeni kulturowej istotną rolę pod tym względem odegrał związek małżeński Zygmunta I (1467 – 1548) z Boną Sforzą (1494 – 1557). Wzory kultury włoskiej ujawniły się m.in. w budownictwie, sztuce, kulinariach¹⁵.

W czasach nowożytnych istotnego znaczenia nabierały oddziaływania rosyjskie. Były one narzucone na drodze wojennej, jak też pod wpływem wzrostu znaczenia prawosławia w sytuacji umacniania się pozycji politycznej Rosji. W XIX w. ujawniły się idee pansławizmu, podkreślające odrębność słowiańską i potrzebę jej odbudowy. Niechętni jej byli Polacy, co spowodowało pojawienie się określenia „Polacy Judaszem Słowiańczyzny”, czyli narodem, który zdradza sprawę słowiańską na rzecz germańsko-romańskiej Europy¹⁶. Pansławiści przekonywali m.in., że państwo rosyjskie powstało nie wskutek gwałtu, lecz w efekcie dobrowolnego powołania władców przez naród. *Fakt ten zdecydował o dalszym rozwoju państwowym narodu. Rosja nie znała feudalizmu, czyli nierówności stanów, ziemia tu nie należała do arystokracji feudalnej, lecz do gmin ludowych. Cerkiew nie dążyła do potęgi świeckiej. Całe życie wewnętrzne przesiąknięte było harmonią i jednością, podstawą moralności i wiedzy było prawosławie. Państwo było jednym związkiem bratnim, władzę piastował car złączony zwią-*

¹³ Cyganie. *Odmienność i nietolerancja*, Warszawa 1994; A. Mirga, L. Mróz, J. N. Grzegorek, *Romowie – kulturowe postrzeganie innych etnicznych*, Szczecinek 2011.

¹⁴ *Zarys historii Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1979, s. 156–159.

¹⁵ A. Chodubski, *Z dziejów kontaktów polsko-włoskich*, „Przegląd Polonijny” 1992, nr 4, s. 155–157.

¹⁶ A. Piskozub, op. cit., s. 92–93.

kiem miłosnym ze swym ludem, którego głos znajdował wyraz w soborach ziemskich powstałych na miejscu dawnych wieców. Reforma Piotra zburzyła błogostan, oderwała warstwy wyższe od ludzi i przepoila je obcą, a niższą gatunkową cywilizacją, lud wydała na poniewierkę, poniżyła Cerkiew, wprowadziła do życia państwowego nieznany przedtem oschły formalizm¹⁷.

W kulturze narodu rosyjskiego podkreślano siłę prawosławia i kontaktów z Bizancjum, co wiązało się z upowszechnianiem ideologii imperialnej „trzeciego Rzymu”, absolutyzmu państwowego. Wskazywano na prawosławie jako religię uczącą pokory i szacunku wobec władzy politycznej. Duchowni przypominali wiernym przesłanie „Boga się bójcie, kniazia czcijcie”. Ugruntowywali oni scentralizowanie państwa, rządy przy pomocy silnej biurokracji oraz ceremoniał dworski, pod którym kryły się m.in. wzloty i upadki dostojników¹⁸.

Znamienną charakterystykę społeczności rosyjskiej przedstawił pisarz rosyjski Fiodor Dostojewski (1821 – 1881), podkreślając jej marzycielski charakter, skłonność do tolerancji, pojednawczość i uczuciowość. Objaśniał: *Marzyciel jest zawsze uciążliwy, bo skrajnie nierówny, to zbyt wesół, to zbyt ponury, to grubiański, to zbyt uważający i czuły, to egoista, to znów zdolny do najszlachetniejszych uczuć (...) Są ponurzy i nierozmowni w domu, zagłębieni w siebie, ale bardzo lubią wszystko co leniwe, lekkie, kontemplacyjne, wszystko co tkliwie działa na uczucie albo podnieca zmysły¹⁹.*

Zauważa się też, że Rosjanie we wszystkim co robią nie mają umiaru, ale tylko chwilowo, przelotnie. *Jest to potrzeba przebrania miary, potrzeba zapierającego dech wrażenia, jakim jest – po dojściu na skraj przepaści – przechylenia się nad nią, zajrzenia w otchłań i w poszczególnych wypadkach, nawet dość częstych – rzucania się bez opamiętania głową na przód. W pewnych momentach Rosjanin zachowuje się jak opętaniec. Ze zdumiewającym pośpiechem i gwałtownością stara się pokazać z dobrej albo złej strony. Niekiedy traci wszelkie hamulce²⁰.* Rosjanie przywiązują dużą wagę do opinii publicznej; nierzadko, aby wywołać odpowiednie wrażenie, odwołują się do kłamstwa. Szczególny wymiar w ich „charakterze narodowym” ma cierpiętnictwo. Przy tym lubią pić i płakać, gotowi są poświęcać się dla ogółu. W relacjach urzędniczych postrzegani są jako ludzie wyniośli, dumni i wrogo nastawieni do klientów²¹.

W ich postawach społeczno-politycznych ujawniają się liczne antynomie. Z jednej strony jest to społeczność dystansująca się od sprawowania władzy,

¹⁷ J. Kucharzewski, *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990, s. 252–253.

¹⁸ A. Toynbee, *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991, s. 114–126.

¹⁹ F. Dostojewski, *Dziennik pisarza 1847 – 1874*, t. 1, Warszawa 1982, s. 41.

²⁰ E. Lewandowski, *Charakter narodowy Polaków i innych*, Londyn – Warszawa 1995, s. 34.

²¹ F. Dostojewski, op. cit., t. 2, s. 196–197.

przeciwna instytucjonalizacji politycznej, z drugiej zaś odznaczająca się niezwykłym instynktem państwowym i upodobaniami biurokratycznymi. Jest to naród pozbawiony szowinizmu, lecz najbardziej nacjonalistyczny na świecie, to społeczność bezgranicznie ceniąca wolność, ale jednocześnie pełna serwilizmu i pokory. Wzory oddziaływań kultury rosyjskiej przejmowały społeczności Europy Środkowej i Wschodniej, a zwłaszcza Białorusini i Ukraińcy.

Nowa rzeczywistość ujawniła się po II wojnie światowej. W krajach tzw. demokracji ludowej, w rozwoju kulturowym realizowano model radziecki. Ważne miejsce zdobyły w nim wartości: narodowość, kolektywność, internacjonalizm. Ujawniła się homogenizacja kulturowa, w której znaczące były wartości kultury rosyjskiej i słowiańskiej. Odstąpienie od tej rzeczywistości nastąpiło na początku lat 90. XX w. Nośne stało się wtedy poszukiwanie korzeni tożsamości społecznej występujących w strukturach narodowych i etnicznych. Ujawniły się zjawiska przewartościowujące tożsamość niektórych z nich.

Przewartościowujący ogląd słowiańskości ujawnił się w Polsce; w 1990 r. został zaprezentowany m.in. w Londynie, w Instytucie Kultury Słowiańskiej, który za ważny cel działalności uznał popularyzację wiedzy o dziejach Słowian. Swoisty program ideowy działalności stanowiła trawestacja myśli Mikołaja Reja (1505 – 1569) zatytułowana *My Polacy... Rachunek sumienia*:

*A niechaj narodowie wždy postronni znają,
że Polacy swej kultury na nowo szukają.
Od tysiąca lat chowani na pokornych międzynarodowców
zapomnieli o rodzie swym i swych prastarych ojców,
których kultura dziesiątki wieków słowianowiejska,
jest ceniona przez Obcych;
jako pierwsza kultura europejska!²²*

W prezentacji społeczności słowiańskich wskazuje się, że Polacy Rosjan winią, a Niemcom przebaczają; chętnie przyjmują wzory zachodnioeuropejskie za pośrednictwem Niemiec, a starają się zapomnieć o rodowodzie i słowiańskich powiązaniach kulturowych. Wskazując na zjawisko tolerancji, podkreślano m.in.: *Tolerancja Polaków tłumaczona jest niemal we wszystkich podręcznikach historii naszych sąsiadów nie jako dowód wcześniejszej od nich cywilizacji, lecz jako dowód gnuśności, bezsiły i bezwoli, a więc braku kwalifikacji, by stać się narodem. Nasza odwieczna tolerancja znalazła w późniejszych wiekach srogą i niespodziewaną zapłatę w licznych oskarżeniach naszego narodu o nigdy w Polsce niebyłe pogromy i noce św. Bartłomieja, a nawet o coś podobnego do*

²² J. J. Słowikowski, *My Polacy... Rachunek sumienia*, „Polonia. Organ Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji” 1991, nr 18, s. 1.

inkwizycji w Hiszpanii. Tymczasem buta, zadzierzystość, pycha i rozpieranie się łokciami, zaborczość, nietolerancja i inne cechy tzw. wielkich narodów dały się nam porządnie w znaki. Brak tych przymiotów, wzdychał niejeden polski pisarz, wykreślał Polskę z politycznej mapy Europy w jednym z najbardziej „czynnych wieków”, tj. w okresie największych zdobyczy cywilizacyjnych i kulturowych (...) Tolerancja polska przecież sprawiła, że największe liczebne osiedla żydowskie były w Polsce²³.

Spółeczność żydowska położyła szczególne zasługi w rozwoju cywilizacyjnym Europy Środkowo-Wschodniej, aczkolwiek nie spotykała się z akceptacją innych społeczności narodowych i etnicznych. Zamieszkiwała zwykle w kraju osiedlenia na zasadzie odrębności gettovej. Charakterystyczne były dla niej więzi solidarności wewnątrznarodowościowej.

Współcześnie w obrazie Europy Środkowo-Wschodniej obserwuje się wiele antynomii, np. z jednej strony otwartość na przemiany cywilizacyjne, a z drugiej – przywiązanie do wartości lokalnych, rodzinnych.

Cechą charakterystyczną w omawianej przestrzeni jest przejmowanie, nie-rzadko bezkrytyczne, zachodnioeuropejskich wzorów kulturowych – wciąż aktualna jest opinia Adama Mickiewicza: *A co Francuz wymyśli, to Polak polubi²⁴*. Na początku XX w. na cechę tę wskazywał rektor Uniwersytetu Stefana Batorego – Marian Zdziechowski, który napisał: *Jesteśmy powierzchowni a zapalni, stąd brak odporności wobec obcych idei i wpływów oraz łatwość, z jaką poddajemy się frazesowi. Tej bezdennej głupoty, tego frazesu nie znajdziemy na zachód od Polski (...) Na taki poziom zepchnęły nas rządy rosyjskie i kultura rosyjska! Więc z upokorzeniem i wstydem wydobywamy to na jaw, jako wyjaśnienie głównej psychicznej postawy bolszewizmu polskiego (...). Do tych właściwości psychicznych, sprawiających, że o ile nie ulegamy bolszewizmowi, to z łatwością wpadamy w jakąś bolszewizującą rozlazłość, dodać trzeba demoralizujące działanie szkół rosyjskich, tę rusyfikację duchową, którą one wszczepiły, i którą rzuciła potem na wszystkie odmęty rewolucji²⁵.*

Przywiązanie do wartości lokalnych w Europie Środkowo-Wschodniej objaśnia się zwykle rodowodem społecznym jej mieszkańców. Od stuleci ich przodkowie związani byli z życiem wiejskim. Mentalność chłopska generowała zachowawczość, powierzchowność, dychotomię postaw, czyli prezentowanie oblicza świętecznego i publicznego, a także prywatności i indywidualizmu.

²³ I. Morawski, *O zapomnianych własnych początkach*, „Polonia. Organ Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji” 1991, nr 18, s. 7.

²⁴ A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz*, Wrocław 2012, s. 45.

²⁵ M. Zdziechowski, *Europa Rosja, Azja*, Wilno 1923, s. 202–204.

W refleksji uogólniającej można stwierdzić, że Europa Środkowo-Wschodnia ujawnia poniższe cechy.

1. Charakteryzuje się odrębnością kulturowo-cywilizacyjną jako przestrzeń pograniczna.
2. Pogranicze to ukształtowało się w istotnej mierze przez podział Europy na przestrzeń rzymskokatolicką i prawosławną.
3. Ścierają się w niej wartości i wzory kulturowe: zachodnioeuropejskie, prawosławne i częściowo orientalne.
4. Współcześnie jest nierzadko identyfikowana z peryferiami Europy Zachodniej.
5. Ukształtowało się w niej specyficzne wieloletnie oblicze kultury, co jest m.in. konsekwencją przychylności społeczności środkowo-wschodnioeuropejskich wobec ludności napływowej. W ślad za tym ujawniały się zjawiska manipulacji ideologicznych i politycznych.

Zauważa się, że tożsamość kulturowa tej przestrzeni jest integralną częścią Europy jako całości.

Bibliografia

- Bierzanek R., *Współczesne stosunki międzynarodowe*, Warszawa 1980.
- Borawski P., *Tatarzy w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1986.
- Chodubski A., *Europa Środkowo-Wschodnia wobec integracji i dezintegracji cywilizacyjnej świata*, [w:] *Na gruzach imperium... W stronę nowego ładu międzynarodowego i społeczno-politycznego w regionie Europy Środkowo-Wschodniej*, red. A. Stępień-Kuczyńska, M. Słowikowski, Łódź 2012.
- Chodubski A., *Główne ogniwa kontaktów polsko-ormiańskich do początku XX w.*, Warszawa 1989.
- Chodubski A., *Z dziejów kontaktów polsko-włoskich*, „Przegląd Polonijny” 1992, nr 4.
- Dostojewski F., *Dziennik pisarza 1847 – 1874*, t. 1, Warszawa 1982.
- Dunin S., Kanapacki J., *Beloruskija Tatary. Minulaje i suczasnosć*, Minsk 1993.
- Gołębowski F., *Środowisko kulturowe Europy Środkowej*, [w:] *Transformacja ustrojowa państwa państw Europy Środkowej i Wschodniej*, red. E. Zieliński, Warszawa 1996.
- Hercen A., *Eseje filozoficzne*, Warszawa 1966.
- Herder J. G., *Myśli o filozofii dziejów*, t. II, Warszawa 1962.
- Kucharzewski J., *Od białego do czerwonego caratu*, Gdańsk 1990.
- Lewandowski E., *Charakter narodowy Polaków i innych*, Londyn – Warszawa 1995.
- Lewandowski E., *Pejzaż etniczny Europy*, Warszawa 2004.
- Mickiewicz A., *Pan Tadeusz*, Wrocław 2012.
- Mróz L., Mirga A., *Cyganie. Odmienność i nietolerancja*, Warszawa 1994.

- Mirga A., Mróz L., Grzegorek J. N., *Romowie – kulturowe postrzeganie innych etnicznych*, Szczecinek 2011.
- Morawski I., *O zapomnianych własnych początkach*, „Polonia. Organ Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji” 1991, nr 18.
- Nieczuja – Ostrowski P., *Ormianie w Polsce. Przeszłość i teraźniejszość*, Toruń 2011.
- Piskozub A., *Polska w cywilizacji zachodniej*, Gdańsk 1995.
- Reychman J., *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964.
- Słowikowski J. J., *My Polacy... Rachunek sumienia*, „Polonia. Organ Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji” 1991, nr 18.
- Tomaszewski J., *Rzeczpospolita wielu narodów*, Warszawa 1985.
- Toynbee A., *Cywilizacja w czasie próby*, Warszawa 1991.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy w Polsce i na Litwie. Studia z dziejów XIII – XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 1992.
- Zarys historii Polski*, red. J. Tazbir, Warszawa 1979.
- Zdziechowski M., *Europa, Rosja, Azja*, Wilno 1923.
- Żbikowski A., *Żydzi*, Wrocław 2004.

Summary

Central and Eastern Europe as a borderline space

The study indicates that Central and Eastern Europe reveals cultural and civilizational distinct as a borderline space. This borderland shaped largely by the division of Europe into Roman Catholic and Orthodox. In the space, cultural values and patterns overlap: Western Europe, Orthodox and some Oriental. Today, the space is often identified with the periphery of Western Europe. In this space, the specific, long-term culture face formed, which is inter alia a consequence of a favour attitude of Middle-Eastern Europe communities towards the immigrant population. It is followed by the revealed phenomena of ideological and political manipulation. It is noted that the cultural identity of this space is an integral part of Europe as a whole.

keywords: borderland, Central and Eastern Europe, civilization changes, cultural values, political culture

słowa kluczowe: Europa Środkowo-Wschodnia, kultura polityczna, pogranicze, przemiany cywilizacyjne, wartości kulturowe